

Н.А.Ковальова

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ВИСТУПИ В УКРАЇНІ ВОСЕНИ 1917 – НАВЕСНІ 1918 рр.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ „АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

байдуже, а інколи навіть і по-ворожому ставилася до гасел українського національно-визвольного руху. Ігнорування національного питання цими представницькими організаціями не могло задовольнити національно налаштованих українських поміщиків і заможних селян. Характеристику тогочасних настроїв українських поміщиків дав відомий політичний діяч Євген Чикаленко, який, будучи сам великим землевласником, добре їх знав. За його свідченням, Українська революція сприяла росту їхньої національної свідомості, з огляду на що значна частина великих землевласників, раніше зовсім байдужа до національної справи, почала відкрито заявляти про своє українське походження і бажання брати участь у національно-державному будівництві [11, 82]. Тому значна частина національно налаштованих поміщиків не ввійшла до складу Союзу, а згодом у червні 1917 р. організувала окрему партію – Українську демократично-хліборобську партію.

Серед українців-членів Союзу на початковому етапі спостерігалася прагнення співробітничати з Центральною Радою. Так, М.Коваленко ще навесні 1917 р. звернувся до керівництва Центральної Ради з проханням включити до її складу членів „поважної і сильної вже своїм капіталом організації”, щоб „не відпихнути від себе в московські обійми як-неяк, а на загальний погляд – могутню верству українського суспільства” [12, 64-65]. Однак лідери ЦР навіть не прийняли М.Коваленка, вважаючи його класовим ворогом. Таке ставлення поряд із ідеологічними розбіжностями зумовило перехід Союзу у відкриту опозицію до Центральної Ради.

В цілому слід констатувати, що протягом доби Центральної Ради Союзу земельних власників не вдалося розгорнути широкої політичної роботи, його діяльність не мала жодного впливу на прийняття урядових рішень, насамперед, в аграрному питанні. Політичної впливовості Союзу вдалося досягти лише за часів Української Держави П.Скоропадського, однак ця проблема є вже предметом іншої статті.

Історія революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. містить багато аспектів, присвячених селянській тематиці, які тривалий час знаходилися у центрі уваги дослідників, однак, протягом десятиріч висвітлювалися однобічно або замовчувалися [1, 30]. Такої долі у радянській історичній науці, на наш погляд, зазнала проблема аграрних перетворень в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.

Проведені селянством зміни в аграрній сфері восени 1917 – навесні 1918 р. в історичній літературі отримали назву „аграрної революції” (у працях західних та російських дослідників зустрічається також трактування селянської поведінки зазначеного періоду як „общинна революція” [2, 207; 3, 51-54; 4, 37]). Складовими селянської поведінки у багатьох регіонах були: розгром маєтків, захоплення і поділ поміщицького майна (землі, реманенту, худоби, господарських будівель, домашнього скарбу), взяття на облік поміщицьких економій і культурних господарств, утворення хліборобських товариств. Досить часто центром аграрних перетворень виступала община, а погромницькі й передільницькі дії селян, їхня поведінка регулювалися общинними традиціями. Висвітлення причин, характеру та наслідків селянських погромницьких дій в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр. становить значний науковий інтерес для дослідження багатьох аспектів аграрно-селянської проблеми періоду Української революції та громадянської війни, що вимагає критичного переосмислення здобутків радянської історичної науки, залучення ширшого кола джерел, пошуку нових методологічних засад.

Основні наробки радянської історичної науки стосуються історії аграрних перетворень радянської влади в Україні. Проблемам націоналізації землі, ліквідації великого поміщицького землеволодіння, розподілу серед селян конфіскованої землі та засобів виробництва, боротьбі більшовиків за селянські маси присвячено значну кількість ґрунтовних досліджень [напр.: 5-10]. Праці діаспорних вчених через відсутність у них джерельної бази з історії аграрних перетворень та селянських рухів в Україні не становлять суттєвої наукової цінності з цієї проблеми. Сучасний стан наукового вивчення питання аграрних перетворень восени 1917 – навесні 1918 рр. свідчить про переважну увагу дослідників до проблем аграрної політики та відносин із селянством Центральної Ради [11-14], більшовиків [15; 16] і селянських рухів в Україні [17; 18]. Менш вивченими залишаються аграрна політика Тимчасового уряду та робота Головного земельного комітету, додаткових досліджень потребують практична діяльність земельних комітетів в регіонах, причини і характер селянських виступів. Враховуючи багатоаспектність та складність зазначеної проблеми, метою пропонованої статті є висвітлення взаємозв'язку урядових програм соціалізації землі та селянських погромів як наслідків цієї політики. Об'єктом дослідження є аграрна політика в Україні

1. Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ІІІЕНД, 1999; Борисов В.І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат ... докт. іст. наук. – К., 1993; Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995 та ін.
2. Осипова Т.В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) // История СССР. – 1976. – № 3.
3. Кривоший Г.Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997; Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К.: Основа, 2005.
4. Нова Рада (Київ). – 1917. – 21 липня.
5. Робітничка газета (Київ). – 1917. – 2 серпня.
6. Полтавський день (Полтава). – 1917. – 17 липня.
7. Придніпровський край (Катеринослав). – 1917. – 7 серпня.
8. Черниговская земская газета (Чернігів). – 1917. – 25 липня.
9. Нова Рада. – 1917. – 24 серпня.
10. Народня Воля (Київ). – 1917. – 7 вересня.
11. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність: 1861–1929. – Прага, 1934.
12. Андрієвський В. (Ліберець). До характеристики українських правих партій. – Берлін, 1921.

восени 1917 – навесні 1918 рр., предметом – концепція соціалізації землі та причини селянських виступів.

Ідея соціалізації – зрівняльного та безкоштовного наділення землею безземельного і малоземельного селянства – після Лютневої революції 1917 р. знайшла в українському суспільстві прийнятний ґрунт. Прихильниками цього шляху вирішення аграрного питання виступали партії українських і російських соціалістів-революціонерів (далі – УПСР та ПСР), радикальні елементи Центральної Ради та саме селянство. Ідея соціалізації землі, допускаючи певні розбіжності у її трактуванні, стала спільною для аграрної політики всіх трьох державних утворень в Україні: Тимчасового уряду, Української Народної Республіки періоду Центральної Ради та більшовицької УНР.

Тимчасовий уряд до вирішення аграрного питання у пореволюційній країні підходив досить ґрунтовно, розуміючи його як „проведення великої земельної реформи”. Міністр землеробства В.М.Чернов, який за своїми політичними переконаннями був прихильником соціалізації землі, у виступі на загальному зібранні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 13 травня 1917 р. основними завданнями Міністерства визначив: підготовку законопроектів для Установчих зборів (вони вирішать питання про власність) та збір статистичних матеріалів (з цією метою оголошувався всеросійський земельний перепис) [19, 65-66]. За допомогою матеріалів перепису Міністр сподівався довести неправоту скептиків, які стверджували, що для вирішення аграрного питання в інтересах народу землі не вистачає [19, 71]. Заперечуючи власність на землю, В.Чернов визнавав існування таких форм землекористування, як одноосібна, товариська, кооперативна тощо [19, 79].

Для проведення заходів аграрної реформи було засновано Головний земельний комітет та місцеві земельні комітети, до компетенції яких належали питання розподілу між селянами орендної землі, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи [20]. Однак Тимчасовий уряд через опозицію представників партії конституційних демократів відхилив усі три законопроекти стосовно надання земельним комітетам права стежити за порядком землекористування та нові шляхи аграрної реформи, які виносилися Міністром землеробства В.Черновим на обговорення 9, 10 і 24 серпня [21, 12 і 26 серпня]. 26 серпня 1917 р. В.Чернов подав у відставку.

Ситуація на місцях у серпні 1917 р., за свідченням керівника Головного земельного комітету О.С. Постнікова, складалася таким чином, що формально продовжувало діяти дореволюційне земельне законодавство, а населення революційним шляхом вимагало „прав на всю землю”. За перевищення офіційних повноважень „продовольчі і земельні управи оддаються під суд, поміщики загрожують селянству козаками та жандармами, козаки ... починають заводити „тверду владу” нагаями” [21, 15 серпня]. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. селяни побачили „безсилля поміщиків і уряду” та перейшли від примусової оренди до відкритого захоплення земель поміщиків і заможних селян, а аграрний рух 1917 р. перетворився на аграрну революцію [22, 51]. Тимчасовий уряд, проігнорувавши влітку 1917 р. розроблену есерами

програму соціалізації землі, тим самим спрямував селян на шлях стихійного вирішення аграрного питання.

Серед українських політичних діячів ідею соціалізації землі послідовно відстоювали діячі УПСР. Зокрема, М. Ковалевський, один із керівників Всеукраїнської селянської спілки, виступаючи на засіданні I Всеукраїнського селянського з'їзду 1 червня 1917 р., висловив думку, що „соціалізація – єсть скасування власності” і проводити реформу Українські Установчі збори будуть через трудові волосні або повітові общини, розподіляючи землю по кількості населення [21, 2 червня]. Досить детально свої погляди на проблему соціалізації землі та шляхи її реалізації в Україні М. Ковалевський висвітлив на сторінках „Народної Волі” [23]. Підстави проведення соціалізації землі визначила у резолюції з аграрного питання конференція УПСР 3-6 червня 1917 р. [21, 7 червня]. Однак у Центральній Раді прихильники соціалізації землі до кінця 1917 р. підтримки і розуміння не знаходили. Бездіяльність у сфері аграрного законодавства восени 1917 р. стала однією з причин стрімкої втрати Центральною Радою популярності серед селянства і підтримки ним більшовицького законодавства.

25 жовтня 1917 р. із рішучим закликком вирішити земельне питання на загальному зібранні Петроградської Ради виступив В. Ленін: „...досить гри з капіталістами. Необхідно негайно заявити про повну передачу всіх земель селянам. У цьому – порятунк селян” [24, 592]. 26 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад прийняв „Декрет про землю”, який проголошував передачу всієї землі в користування селян та її зрівняльний поділ за трудовою або споживчою нормою. Цей документ став швидко широко відомим в Україні [15, 41-42].

Рада Головного земельного комітету 28 жовтня 1917 р. проголосила більшовицький декрет незаконним і недійсним, закликавши земельні комітети і громадян не виконувати його і чекати вирішення земельного питання Установчими зборами [25, 54-55]. 28 листопада Рада Головного земельного комітету ухвалила завершити до середини грудня у загальних рисах підготовку проекту загального закону про земельну реформу для внесення його до порядку денного Установчих зборів [25, 53]. 5 січня 1918 р. Всеросійські Установчі збори ухвалили „Загальні положення” розробленого діячами ПСР проекту „Основного закону про землю”. Інші частини проекту і заходи щодо реалізації закону передали до комісії, але більшовики розпустили Установчі збори [26, 155].

Український уряд під впливом більшовицького аграрного законодавства змушений був визначитися з власною земельною політикою. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила III Універсал, який декларував скасування приватної власності на „поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі” [27, I, 400]. Однак радикальні положення III Універсалу були зведені нанівець подальшими поясненнями Генерального Секретаріату. Офіційною політикою соціалізації стала після приходу до влади у січні 1918 р. кабінету В. Голубовича, більшість якого становили діячі УПСР. 18 січня 1918 р. IX сесія Центральної Ради ухвалила земельний закон, який скасував приватну власність не лише на нетрудові землі, а й на селянські (громадські, подвірні, індивідуальні), деякі надільні та

куплені ділянки. Тенденції соціалізації послідовно проводилися в 13-15 і 29 статтях, в яких мова йшла про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за контроль над умовами і термінами користування і господарюванням у приватно-трудовах господарствах та про урівнення в певних випадках [27, II, 128-130].

Сам термін „соціалізація” у законі не вживався. Основні положення земельного закону, за оцінкою одного з провідних діячів УПСР М.Шаповала, більше відповідали націоналізації, концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності [28, 141-144].

Прийняти до реалізації земельного закону Центральна Рада змогла лише на початку березня 1918 р. Очоловане М.Ковалевським Народне міністерство земельних справ зіткнулося з цілою низкою складних проблем: відсутністю адміністрації на місцях, занедбанням роботи земельних комітетів та селянських спілок, пограбуванням селянами маєтків, загрозою зриву посівної кампанії, недосконалістю земельного закону тощо.

У цей же час у Катеринославі більшовики приймають свій земельний закон: 19 березня 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив „Тимчасове положення про соціалізацію землі”. Ним визначалися: право користування землею, споживча та трудова норми, порядок надання землі та форми землеволодіння [15, 55]. Таким чином, уже кілька місяців на території України одночасно діяли два державних утворення з власним аграрним законодавством. Наслідками такої політичної ситуації, на наш погляд, і стала „аграрна революція”.

Політичні погляди самих селян, зважаючи на специфіку джерельної бази (її характерними рисами є суперечливість, фрагментарність і тенденційність), охарактеризувати досить складно. Іншою особливістю джерел є опосередкованість відображення селянських поглядів та настроїв через документацію органів влади або свідчення представників інших суспільних верств. Досить часто джерела, як відзначає російський дослідник С. Яров, фіксують не політичні погляди селян, а їхні політичні дії [29, 5]. У нашому випадку – це погромницькі дії селянських мас наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Селянські вимоги та погляди на шляхи вирішення аграрної проблеми, як свідчать матеріали селянських з'їздів 1917 р., презентували політичні діячі, а не самі селяни. Розуміння селянами соціалізації землі зводилося до ліквідації великого поміщицького землеволодіння та безкоштовного розподілу землі [30, 376; 17, 55]. Найбільших масштабів погромницький рух у багатьох губерніях набуває у грудні 1917 – січні 1918 р. Відсоткові дані масштабів погромів поміщицьких маєтків наводить М.А. Рубач: „Найбільш інтенсивних погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній (розгромлено 50-60 % від загальної кількості маєтків), у Київській губернії чисельність погромів зменшується до 20-25 %, а серед лівобережних губерній найбільш постраждала Чернігівська губернія, де було розгромлено 15-20 %” [6, 184].

За оцінкою М. Левіна, аграрна революція, „з точки зору її безпосередніх результатів”, була драматичною подією з величезними наслідками, „безплідною, а то й взагалі безмістовною” [31, 49-50]. Вона ліквідувала капіталістичні паростки на селі, сприяла відновленню та розширенню прав общини, призвела до

натуралізації господарства, відкинувши сільське населення у своєму розвитку далеко у минуле.

Аналізуючи причини селянських виступів та погромів, варто відзначити невдоволення селян зволіканням Тимчасового уряду та Центральної Ради з вирішенням аграрного питання, появу радикального більшовицького аграрного законодавства, зuboжіння селянських господарств у роки Першої світової війни (не маючи можливості купувати одяг, майже всі селяни одягалися у військове вбрання, яке продавали фронтовики [30, 372]), протести проти реквізицій продовольства (і загалом несправедливого характеру відносин між селом і містом), а також психологічні чинники, зумовлені деформацією селянської психології за умов воєнного часу. На думку І.К. Рибача, саме „хвора психіка селянства”, надломленого війною та революційними потрясіннями, стала причиною ліквідації селянами навесні – влітку 1917 р. сільської хлібозаготівельної системи. Засобом виживання для селян перед загрозою голоду став врожай поміщицьких економік, боротьба за який і спровокувала загострення класової боротьби на селі восени 1917 р. [32, 8-9].

Серед організаторів погромів поміщицьких маєтків досить часто виступали солдати-фронтовики, молодь. Учасниками погромів та поділу майна, як свідчать документи, у багатьох місцевостях ставало все село, у першу чергу заможні селяни, які мали чим перевозити награбоване. При цьому становище заможних селян у ході „аграрної революції” було теж не досить привабливим, оскільки за відсутності поміщицьких маєтків, жертвами селянських нападів ставали їхні господарства. Пояснення самими селянами погромницької поведінки, а спроби повернення поміщицького майна робилися земельними комітетами, самими землевласниками у 1918 р., було досить типовим виправданням своїх вчинків колективною, масовою поведінкою. Загалом проблема мотивації селянської діяльності у ході „аграрної революції” включає багато різних аспектів, висвітлити які не дозволяє обмежений обсяг статті.

Спроби проведення соціалізації землі наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. виявилися невдалими для України. Економічна та суспільна шкода цієї програми, її непродуманість та суперечливість [33, 21; 17, 55] призвели до розчарування селянства в ідеях соціалізму та політиці національно-демократичних сил і означали дійсно крах „великої аграрної реформи”, започаткованої Тимчасовим Урядом. Ситуація на місцях восени 1917 – навесні 1918 рр. свідчила про розв'язання аграрного питання самими селянами, загострення відносин у суспільстві та формування нових соціально-економічних протиріч на селі. Вивчення „аграрної революції” на регіональному рівні та її наслідків є важливими напрямками дослідницької роботи на сучасному етапі.

1. Ганжа О.І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.)*. – К., 2000.
2. Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // *Отечественная история*. – 1994. – № 4-5.
3. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // *Отечественная история*. – 1997. – № 1.
4. Куренных А.А. „Революционная война” и крестьянство // *Отечественная история*. – 2001. –

№ 6.

5. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. – К., 1940.
6. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956.
7. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.–Донецьк, 1975.
8. Хміль І.В. Боротьба селян України за здійснення Декрету про землю (жовтень–грудень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1971. – № 5.
9. Історія Української РСР.: У 8-ми т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.
10. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.: Одесса, 1987.
11. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
12. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
13. Хорошун Б.І. Центральна Рада і селянство // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5.
14. Кривошиї Г.Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – поч. 1918 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 4.
15. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. – К., 2000.
16. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі: Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996.
17. Хміль І., Кутаєв І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К., 2002.
18. Кутаєв І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003.
19. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции и постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета, Бюро Исполнительного комитета и фракций (27 февраля – 25 октября 1917 года). – М., 2002. – Т. 3.
20. Вестник Временного Правительства. – (Пг). – 1917. – 23 квітня.
21. Народна Воля. – 1917.
22. Рубач М.А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. // Літопис революції. – 1928. – № 1.
23. Ковалевський М. Земельна справа // Народна Воля. – 1917. – 10, 21, 24, 29 червня; 6, 8, 21, 25 липня; 1 вересня.
24. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году. – М., 2003. – Т. 4.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 5.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 168.
27. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В-2-х т. – К.: Наукова думка, 1996–1997.
28. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень, 1921. – Кн. 1.
29. Яров С.В. Крестьянин как политик: Крестьянство Северо-Запада России в 1918 – 1919 гг.: политическое мышление и массовый протест. – С.Пб., 1999.
30. Чикаленко С. Щоденник (1907 – 1917). – К., 2004. – Т. 1.
31. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2-х т. – М., 1997. – Т. 1.
32. Рибак І.К. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.). – К., 1999.
33. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визволення змагань (1917–20) // Український історик. – 1967. – № 3-4.

В.С. Лозовий

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО СПЛАТИ ПОДАТКІВ У ПЕРІОД ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)

У системі взаємин держави з селянством важливе місце належить оподаткуванню. Будівництво демократичного ладу в Росії після Лютневої революції вивело питання про оподаткування селянства на рівень державної політики, одним із завдань якої було забезпечення діяльності державних та суспільних інституцій в країні.

У даній статті виокремлено проблему ставлення селянства до виплати податків після Лютневої революції 1917р. Відтак мета публікації – прослідкувати взаємозв'язок хліборобських світоглядних стереотипів щодо функціонування фіскальної системи та постреволуційних суспільних процесів, з'ясувати чинники, які призвели до кризових явищ у податковій сфері. Об'єкт вивчення – податкові платежі селян за Тимчасового уряду, Центральної Ради, предмет – ставлення селян до сплати податків. Радянські історики висвітлювали зазначену проблему в контексті податкової політики радянської влади на селі в добу революції 1917–1920 рр. [1]. Однак тема ставлення селянства до функціонування податкової системи в період Тимчасового уряду та Центральної Ради поки що спеціально не досліджувалася.

У становій системі Російської імперії основний податковий тягар припадав на селян – найчисленнішою і найбільш безправною верстви населення. Сплата селянством податків та виконання повинностей забезпечувало життєдіяльність величезної державної машини. Досить часто загальний прибуток із селянського поля не міг дати суми, необхідної для сплати. Державні, земські та інші податки обтяжували селянські господарства, гальмуючи їхній розвиток, часом доводячи до банкрутства. Царська адміністрація досить жорстко стягувала з селян недоплати та заборгованості, змушуючи останніх продавати худобу та інше майно [2, 73]. Крім „прямих” податків, існували „непрямі”, які „з'їдали” значні кошти селянських бюджетів. Також хліборобів обурювала непропорційність та несправедливість обкладання податками селянських та поміщицьких земель. Моральна категорія „справедливості”, яка часто ототожнювалася з „рівністю” та „рівноправністю”, мала велике значення для селянської свідомості.

Значні кошти, зібрані з селян, в село фактично не поверталися. Селяни майже не бачили позитивних наслідків для себе від зібраних податків. Навпаки, вони вважали, що за їхній рахунок утримується влада, тобто величезний бюрократично-репресивний апарат, робота якого спрямована проти них. Навіть на місцях більшість зібраних податкових коштів йшла на утримання адміністративних органів. Так, у 1905р. не більше 15 % волосних податків відраховувалося на селянські громадські потреби, а всі інші – на оплату діяльності волосного управління [3, 23]. Причому послугами місцевої інфраструктури користувалися всі мешканці волості, а податки сплачували лише селяни. Однією з основних причин свого скрутного матеріального становища широкий загал селянства вважав великі розміри податків. Дослідники констатували, що „селянин звик все виводити з виплати